

УДК 39:908(477)“9/11”

Володимир Баран
(Київ)

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В ПЕРІОД КИЄВО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті на основі аналізу історичних писемних джерел та дослідження археологічних пам'яток розглядаються питання етногенезу східних слов'ян та українців, зокрема норманська та антинорманська теорії походження. Подається детальний історіографічний огляд питання.

Ключові слова: етногенез, етнокультурні процеси, етнонім, політонім.

В статье на основе анализа исторических письменных источников и исследования археологических памятников рассмотрены вопросы этногенеза восточных славян и украинцев, в частности норманская и антинорманская теории происхождения. Предоставлен детальный историографический обзор вопроса.

Ключевые слова: этногенез, этнокультурные процессы, этноним, политоним.

The questions of the ethnogenesis of Eastern Slavs and Ukrainians, in particular Norman and Antinorman theories of the origin are considered in the article on the base of the analysis of the historical written sources. The detailed historiographical analysis of the question is given.

Keywords: ethnogenesis, ethnocultural processes, ethnonym, politonym.

У кінці IX – X ст. племінний устрій на східнослов'янських землях поступово набирав державотворчих обрисів. Виникнення Києво-Руської держави змінило етнокультурну ситуацію. У межах етнічного східнослов'янського простору з'явився новий норманський («варязький») компонент – варязькі дружини і їхні князі. Їхня присутність засвідчена писемними та археологічними джерелами. В історичній, археологічній, лінгвістичній літературі вже понад двісті років стоїть питання, за яких умов і ким була створена східнослов'янська держава – Київська Русь. Чи вона виникла внаслідок поступового еволюційного економічного й суспільного розвитку шляхом об'єднання вже існуючих на той час слов'янських племінних союзів, чи державність було привнесено ззовні? Чи діяли обидва фактори – внутрішній і зовнішній? Як вони взаємовідносилися між собою? Коли і як на просторах східнослов'янської рівнини з'явився етнонім «русь»? Чи його утвердження в умовах східнослов'янської державності рівночасно означало утворення давньоруської народності, яка розпалася на окремі східнослов'янські народи після занепаду Київської держави? Чи білоруський, російський та український народи, як і західно- та південнослов'янські, а також більшість європейських народів сягають своїми витоками додержавних часів?

Ці питання, на жаль, нерідко зі сфери науки переходять у сферу політики з усіма негативними наслідками, що з цього випливають.

Першим питання про походження східнослов'янської держави – Київської Русі – поставив літописець Нестор: «Звідки пішла Руська земля і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля (державна) постала?» [13, с. 1].

Київський літописець чітко, впевнено й однозначно висловлює свою позицію з цього питання. Він знає варягів – «русів», до яких належить і династія київських князів Рюриківичів, називає племена, які посилали до них посольства із запрошенням на княжіння. Оскільки в часи літописця князі вже ослов'янилися, а очолена ними держава, отримавши від них назву «Русь», поступово поширювала її на всі племінні об'єднання, що входили до неї («поляне иже ныне зовомая Русь»), то він, ніби передбачаючи полеміку, вважав за необхідне не тільки довести, що в державотворчих процесах на східнослов'янських землях брали участь «варяги» – руси, але і пояснити нащадкам етнічне походження князів і цієї назви. Називаючи всі чотири північносхідні племена (чудь, словени, кривичі і весь), які посилали посольства «за море, до варягів, до русі», літописець пише: «Бо так звали тих варягів – русь, як ото одні зуться свеями, інші урмани, англяни, інші готами, отак і ті» [13, с. 12]. Ще одним, на думку багатьох дослідників джерелом, що заслуговує на увагу, є «Бертинські анали». У них ідеться під 839 роком про прихід в Інгельгейм до франкського короля Людовика Благочестивого візантійських послів. З ними

в Ингельгейм прийшли люди, яких направив візантійський імператор Феофіл. При візантійському дворі вони назвали себе русами й повідомили імператора, що послав їх у Константинополь каган заради дружби. Людовику Благочестивому в Ингельгеймі зізналися, що вони – нормани, шведи [5, с. 591]. Дві згадки про норманів-русів залишив кременський єпископ Ліутпранд, що у X ст. двічі побував послом у Константинополі. У його записках читаємо: «На північ від Константинополя живуть: угри, печеніги, хозари, руси, котрих ми інакше називаємо норманами <...> Це народ, що живе на півночі: греки називають їх русиос (rusios), тобто світлими (русявими) за особливостями їх тіла, а ми називаємо їх норманами за їх місцезнаходженням» [9, с. 104].

Отже, етнонім нормани-руси, чи за Літописом варяги-руси, тоді означав одну й ту ж етнічну групу. «А слов'янський народ і руський один; од варягів, бо прозивалися вони руссю, а спершу були слов'янами» [13, с. 16].

Літопис, Бертинські анали й перші договори київських князів з Візантією, у тексті яких переважають норманські імена, на наш погляд, дають найбільш виразний джерельний матеріал для розуміння складних процесів міжетнічних відносин напередодні виникнення східнослов'янської державності.

Згідно з Літописом, слов'янські племена, у тому числі й східнослов'янські, у VIII–IX ст. являли собою мозаїку численних етнокультурних груп і союзів. Усі вони «мали свої обичаї і закони предків своїх і заповіти кожне свій норів» [13, с. 8]. За археологічними матеріалами у VIII–IX ст. південна група правобережних племен, до якої входили волинняни, деревляни, поляни, уличі, тиверці, хорвати, що на якийсь час були в дулібо-волинському племінному союзі, представлена однією райковецькою культурою. Сіверяни, які утворили на Дніпровському Лівобережжі свою волинцівсько-роменську культуру, зв'язують з Правобережжям спільні етнокультурні витоки, що сягають празько-корчацьких та інтегрованих з ними пеньківських старожитностей. Маючи значною мірою спільні корені, ці культури дуже близькі за характером поселень, жител, похоронного обряду, зокрема ліпного посуду. Вони засвідчують існування на обох

берегах Дніпра єдиного етноплемінного простору. Були зроблені навіть спроби (І. Ляпушкін) розглядати старожитності VIII–X ст. Лівобережжя і Правобережжя Дніпра як одну культуру. Етнокультурна єдність сіверян і правобережних племен та спільність їхніх витоків документуються все новими матеріалами. Окрему етнокультурну групу представляють північно-східні племена Поволжя, представлені своїми культурами (довгі кургани, сопки і т. п.).

В. Сєдов зробив спробу підмінити сіверян русами, які нібито принесли на Дніпро волинцівську культуру із Самарського Поволжя [21, с. 50–80]. За В. Сєдовим, на Дніпровське Лівобережжя в кінці VII ст. переселилися носії іменьківської культури. Остання у V–VII ст. була створена на Верхній Волзі вихідцями зі степового Причорномор'я сармато-слов'янами, що були розгромлені гунами разом з готами та іншими носіями черняхівської культури [21, с. 50–80].

Щоправда, автор не уточнює, чи це населення вже було русами на Волзі, чи стало ними, повернувшись знову на Дніпро. Доказів, які свідчили б про перенесення черняхівської культури у V ст. на територію Верхнього Поволжя, як і про появу іменьківської культури в Дніпровському Лівобережжі та перетворення її тут у волинцівсько-роменську, у природі не існує. У степовій зоні Північного Причорномор'я, ущерть заповненій у III–IV ст. кочівлями багатьох сарматських племен, пізніми скіфами й готами, не було місця для слов'янських землеробів. Слов'янських пам'яток III–IV ст. там не виявлено. Тож де міг утворитися той сармато-слов'янський симбіоз, що дістав назву «роси»? До цього часу нікому з лінгвістів та істориків не вдалося показати, що якимось із сарматських племен носило назву – «Русь» і передало її слов'янам. Таких даних не містять жодні достовірні писемні джерела, у тому числі «Баварський Географ». Усе це суперечить спробам поселити на Дніпрі під Києвом сармато-слов'янських русів, ба, навіть утворити з них поруч із Хазарією в кінці VII – упродовж VIII ст. могутній «Руський каганат» [21, с. 50–82].

Руси і «Руський каганат» знадобилися В. Сєдову як етнотворча, а згодом державотворча сила, яка, нібито поглинувши

інші східнослов'янські племінні групи, зумовила виникнення в додержавний племінний період східнослов'янської етнічної спільності, а в умовах державності – давньоруської народності. Ці етноорієнтовані в минуле «концепції», що нагадують погодінський імперіоцентризм, шукають підтвердження своїх виключних прав на Києво-Руську спадщину. Аналіз усіх наявних даних дозволяє констатувати, що ні Літопис, ні будь-які інші писемні джерела не знають на теренах східнослов'янського етнічного простору до утворення Києво-Руської держави Руського каганату. Тим більше, його неможливо створити з допомогою археологічних джерел. До речі, навіть В. Седов змушений визнати, що «последний период истории Русского каганата не отражен письменными документами» [21, с. 77]. З повною відповідальністю можна додати, що немає реальних джерел ні писемних, ні тим паче археологічних і для відображення його початку. Племена (поляни, сіверяни, в'ятичі), які, за В. Седовим, повинні були входити в Руський каганат, за свідченням Літопису, платили данину Хозарії [18, с. 18]. Поляни, як відомо з літописних текстів, у VIII–IX ст. утворили своє племінне князіння із центром у Києві.

Відсутність будь-якого спадкоємного зв'язку між іменьківською культурою на Волзі та волинцівсько-роменською на Дніпрі одночасно спростовує спроби поєднати неіснуючий руський ранньосередньовічний каганат з пізнішою літописною «Руською землею». Назва «Русь», «Руська земля» з'являється лише в кінці IX ст. з приходом до Києва князів Рюриковичів. На думку більшості лінгвістів, вона скандинавського походження [17, с. 37].

В. Ключевський та О. Пріцак вважають, що топонім «Руська земля» покриває передусім Київську, Чернігівську та Переяславську області, де осідали варяги, які були опорою княжої влади. Згодом «Русь» стає офіційною назвою держави Рюриковичів, і вже як політонім поступово сприймається її оточенням. Це знаходить своє відображення в документах і писемних джерелах. До 60-х років IX ст. загальноживаними були назви «слов'яни» і племінні назви («поляни», «сіверяни», «древляни» та ін.), які в додержавний період слід розглядати як окремі етнічні одиниці. При цьому за-

гальна назва «слов'яни» визначала всіх слов'ян, усю загальнослов'янську різноплеменну сім'ю, що у VIII–IX ст. зайняла ряд суцільних регіонів між Ельбою та Волгою, Прибалтикою, Подунав'ям та Балканським півостровом. Лише у X–XI ст. «Русь» як назва державного утворення східних слов'ян поступово починає закріплюватись на землях тих племен, яких підкорили й обклали даниною київські князі. За Володимира Святославича та Ярослава Мудрого вона як політонім поширюється на весь етнічний простір східної частини слов'янства. Тепер назви «Руська земля», «русські люди» визначають їх належність до Києво-Руської держави Рюриковичів, ким би вони самі себе не усвідомлювали, чи деревлянами, чи словенами, чи іншими. Питома вага племінних назв у документах XI–XII ст. зменшується, хоча повністю не зникає. У ряді випадків давні племінні назви переходять у назви земель («Древлянська земля», «Волинська земля»). У період роздробленості після смерті Ярослава Мудрого кількість князівств-земель значно збільшується. Тепер їхні територіальні назви – «Київська земля», «Галицька земля», «Ростово-суздальська земля» і т. п. – засвідчують корінні зміни в політичному та етнокультурному розвитку того населення, яке входило ще недавно в могутню державу Рюриковичів. Вони поступово формуються в ще ширші етнотериторіальні об'єднання як на півдні, так і на півночі Русі і фактично визначають етнічний розвиток тих східнослов'янських народів, ембріони яких як на півночі, так і на півдні з'явилися ще в VI–VIII ст. в часи великої міграції слов'ян. З цього випливає, що центральна великокняжа київська влада, для якої назва «Русь» була етнонімом, успішно забезпечила його поширення як політоніма на всю державу, але для перетворення його в етнонім, який би об'єднав у єдиний етнос все її населення, часу забракло. На думку Б. Грекова, «время уделов нельзя называть киевским, хотя бы по той причине, что Киева как политического центра уже тогда не было, он стусевался и решительно затерялся среди других местных центров <...> Политического единства, хотя бы в относительной форме Древнерусского государства в это время уже не было» [4, с. 9].

Безмежні простори, природні перешкоди (величезні ліси, болота, слабкість комунікацій, постійні міжудільні війни, а також різні торговельно-економічні, політичні, навіть етнічні та зовнішні чинники, були непереборною перешкодою на шляху перетворення політичної консолідації в етнічну. На нашу думку, найбільшим досягненням на цьому шляху було прийняття єдиної православної віри. Однак єдність культу ще не означає створення єдиного етносу.

Натомість сама княжа династія слов'янізується, порівняно досить швидко. Уже в третьому поколінні князі починають прибирати слов'янські імена (Святослав). При збереженні свого етноніма вони втрачають свою норманську самосвідомість і, навпаки, у різних кінцях Києво-Руської держави населення приймає привнесений етнонім «Русь» як політонім, але зберігає свою самосвідомість, почувавши себе мешканцем своїх князівств-земель. Це й стало вирішальним чинником етнокультурного розвитку Київської Русі і визначило його остаточний результат – утворення трьох східнослов'янських народів. Це відображено і в писемних джерелах. «Русь», «Руська земля» подавалися літописом у двох значеннях: вузькому та широкому. У вузькому значенні ця назва покривала лише Київщину й Чернігівщину разом з Переяславом Руським, що, за Константином Багрянородним, ще носила назву «Внутрішня Русь». У широкому значенні це була офіційна загальнодержавна назва, яка, однак, не усвідомлювалася в усіх кінцях імперії Рюриковичів як етнонім, а означала поняття підданства, належності до держави русів. Так, проти Святополка і польського короля Болеслава Хороброго «Ярослав же совокупив Русь, й варяги, й словень» [18, с. 96], тобто об'єднав варягів і слов'ян в руську дружину. У літописних текстах знаходимо приклади, коли князі з периферійних земель добивалися частки для себе або своїх дітей у «Руській землі». Відомий вислів Володимиро-Суздальського князя Юрія Долгорукого «Тако ли мне части нету в Руской земли и моим детем?». У Київ або Переяслав, тобто в «Русь», з різних кінців Київської держави ходили духовні чи державні чини, посольства, дружини. Наприклад, із Новгорода «йде в Русь [Київ. – В. Б.] архієпископ Нифонтъ» (Полное собра-

ние русских летописей, 1962, т. 2, с. 308). Отже, «Русь», «Руська земля» виділяється Літописом, як основна центральна, столична частина Київської держави, де поселилися перші князі-руси з варязькими дружинами.

Візантійські джерела також чітко виділяють норманів-русів із «Внутрішньої Русі» навколишніх слав'янів. Перші були не тільки соціальною верхівкою, як це намагаються зобразити деякі історики [20, с. 105], але й прийшлою етнічно іншою від слов'ян панівною групою. Описуючи полюддя, Константин Багрянородний розглядає його як наїзди «русів» на залежні від них землі східнослов'янських племен, що перебували за межами «Руської землі». «Коли наступить місяць листопад, тоді їх архонти виходять з усіма русами із Києва і відправляються за полюддям, що іменується «кружінням», а іменно – в Славинії вервіанів (волин'ян), драгунів (дреговичів), кривичів, сівер'ян та інших слов'ян, які є пактіотами (данниками) русів» [20, с. 273]. Збираючи данину, княжа дружина, ядром якої у X ст. ще були варяги-руси, «насиляше» слов'янське населення. У часи Ігоря деревляни, що усвідомлюють себе окремою племінною етнічною групою, за Літописом, протистоять русам та їх князю, який «аки волк, восхыщая и грабя» внадився на «Деревлянську землю». Деревляни не вважають себе русами. Убивши Ігоря вони кажуть: «Се князя убихом руского».

Отже, усвідомлення своєї племінної належності навіть у часи державності не тільки зберігалася, але й активно протиставлялося князям і «Руській землі». Це характерно не тільки для деревлян, але й для всіх інших племінних об'єднань, принаймні для переважної більшості. Таким чином, цілком закономірно розглядати русів і слов'ян на початку створення Київської держави не тільки як дві різні соціальні групи, але й етнічні.

У науці навіть прийнято ділити дослідників східних слов'ян на норманістів – тих, хто вважає, що Києво-Руську державу створили нормани-руси, та анти-норманістів – тих, хто це заперечує.

На цю тему є багато літератури. На нашу думку, найбільш всебічно розглянув позиції засновників норманської теорії та їх противників М. Грушевський у спеціальній праці, поміщеній у примітках до

першого тому «Історії України-Руси» [5, с. 578–602]. Історіографію норманської теорії він починає з «Повісті минулих літ», «бо її автор виходив з переконання, що Русь – то один з варязьких народів, а варяги – се північно-германські народи на Балтійському побережжі». Далі йде цитата з Літопису: «Си це бо звахуся Свее (шведи), друзии же Урмани (нормани), Аньгляне, инии Готе (Готлянд) – такс й си» [5, с. 579]. М. Грушевський стверджує: «Варягами на Русі в X–XI ст. звалися дружини, зложені переважно чи виключно із скандинавів», які автор Літопису чітко відрізняє від слов'ян. На його думку, у XVIII ст. оповідання Літопису про призначення варязьких князів-русів «прийнято просто як канонічне». Не дивлячись на критичну оцінку тексту Літопису щодо процесів слов'янського державотворення, М. Грушевський деякі докази Шлецера та Байєра на користь літописної версії про норманів-русів називає важливими. Серед них він виділяє звітку «Бертинських аналів»; зв'язок варягів зі скандинавськими «Veringamu» про переважаючу кількість норманських імен у договорі Олега з Візантією у 911 році; про назви дніпровських порогів у Константина Багрянородного, які звучать і по-слов'янськи, і по-германськи. «Норманство, будь-що-будь, оперте на деяких фактах», – робить висновок автор «Історії України-Руси». Критично аналізуючи аргументацію норманістів (А. Куника, М. Погодіна), М. Грушевський дав не менш сувору оцінку багатьом представникам антинорманізму: Г. Еверсу за хозарське походження київських князів і «притягнення до Русі біблійного Роша¹ та сарматів-Роксоланів», С. Геденову за те, що бачив у варягах «балтійських слов'ян», а теорію Д. Іловайського про те, що «роксолани – це Русь, а гунни і болгари – це слов'яни», вважав «безвихідною». Зрозуміло, М. Грушевський не приймав і готської теорії походження русів А. Куника.

Основною засадою, з якої виходив М. Грушевський у критиці Літопису і прихильників привнесення східним слов'янам державності ззовні, було в принципі правильне розуміння ним загальнолюдських процесів історичного розвитку, які у своїй модифікації переживали й слов'яни. Він пише: «Може тепер кожний приймати на

віру чи не приймати літописну легенду [про походження Русі. – В. Б.], але не може будувати свою концепцію виключно на її основі, мусить шукати глибших основ в самому народі, в фактах побуту, права, культури і т. ін.» [5, с. 590].

Не менш дискусійним залишається питання про спадкоємність Києво-Руської держави. М. Грушевський, усупереч російській історіографії, не визнає східнослов'янської єдності та єдиної східнослов'янської мови, якої «ніколи не існувало» [5, с. 4]. Основними творцями Києво-Руської держави він вважав південну групу східних слов'ян – предків українського народу, на землях яких вона була створена. Північно-східні землі Київської Русі, де жили предки росіян, М. Грушевський розглядав як провінції, подібні до Дакії або Галії, що були в складі Римської імперії. «Від часів слов'янського розселення історія українсько-руської території стає історією українсько-руського народу» [5, с. 6].

Близькі концепції, хоч і не так вичерпно висловлені, існували й до М. Грушевського. Ще на початку XIX ст. Д. Бантиш-Каменський, котрий Київську Русь розглядав як «вітчизняну колицку», у політичному відношенні саме Малу Русь (Україну) вважав спадкоємицею основної частини руських князівств [2, с. 10]. М. Маркевич, визнаючи великоросів молодшими братами, вважав, що вони походять від іншої основи і виникають з переселенців Південної Русі [16, с. 6]. О. Шафонський також визнавав старшинство українців над іншими слов'янськими народами. Він фактично вважав, що більшість із них – це давні нащадки різних слов'янських племен, що вийшли з території України² [26, с. 41].

Цікава позиція М. Костомарова. Він виділяв аж шість основних народностей у киево-руський період, зокрема в часи існування удільних князівств: південно-руську, сіверську, що була близькою до південної, великоруську, білоруську, псковську і новгородську [11, с. 21]. Цей поділ близький до політичної структуризації тих східнослов'янських племінних союзів, які склалися напередодні виникнення Київської держави. Він не суперечить трьом основним напрямкам розвитку східнослов'янських племен, що чітко вимальовуються у світлі архео-

логічних джерел VI–X ст. Це південна, північно-західна та північно-східна групи. «Південноруську народність» М. Костомаров розумів у «тому вигляді, який був прообразом сучасного» [11, с. 58], тобто як предків українського народу, котрі, розвиваючись, поступово набували тих етнографічних рис, що були властиві українцям XIX ст.

У російській історіографії проблему спадкоємності загострив М. Погодін. Він, з одного боку, рішуче підтримав прихильників норманської теорії, що створювало йому видимість об'єктивності навіть в очах представників європейської історичної науки; з другого боку, він, усупереч будь-яким історичним фактам, археологічним та лінгвістичним даним, оголосив Середнє Подніпров'я землею предків росіян. Останніх ніби-то прогнали з Подніпров'я монголо-татари. І лише тоді їх місце в Подніпров'ї зайняли нові поселенці, що прийшли сюди з Волині та Галичини. Висновок напрошується сам собою: первісними мешканцями і творцями Київської Русі, за М. Погодіним, було придніпровське населення – предки росіян – та нормани-руси. Звідси Російська імперія є прямою спадкоємицею Київської держави.

Аналогічну позицію щодо слов'ян і Русі підтримував С. Соловйов. Для нього історія східних слов'ян і Русі – це історія Росії, хоча він також не сумнівався в правдивості Літопису про покликання варягів-русів, які, на його думку, підтверджуються свідченнями іноземними: свідченнями «Бертинських літописів (аналів)», відомостями Ліутпранда, Єпископа Кремонського «про тотожність русі з норманами» [22, с. 118].

Отже, згадані автори єдність східних слов'ян і виключну спадкоємність від Русі до Росії декларували без слов'янських русів і Руського каганату на Дніпрі у VIII–IX ст.

Цікавим у цьому аспекті є визнання В. Ключевським некоректності вживання стосовно східних слов'ян додержавного періоду, до IX ст., термінів «руси», «русь» і похідних від них. Не сумніваючись у тому, що Русь – це нормани, він вслід за своїми попередниками, зокрема, своїм учителем С. Соловйовим, вживав стосовно східних слов'ян перед утворенням Київської Русі терміни на кшталт «русские

славяне», «русские купцы», «Русь», «русская равнина», «Южная Россия», «русская степь» і т. п., «пользуясь, – за його висловом, – привычным словоупотреблением». Водночас В. Ключевський визнає, що «о Руси среди восточных славян в VIII в. совсем не слышно, а в IX–X вв. Русь среди восточных славян – еще не славяне, отличаюсь от них как пришлый и господствующий класс от туземного и подвластного населения» [8, с. 142]. «Привычные словоупотребления» також не такі вже й безневинні. Ці терміни вживалися російськими, а пізніше нерідко й радянськими вченими цілком свідомо, з метою формувати загальну громадську думку про споконвічність неподільності східного слов'янства, а значить – неподільності імперії.

Спроби М. Погодіна підмінити давніх мешканців Подніпров'я – предків українців – предками росіян розкритикував М. Максимович. Вважаючи південноруську й північноруську мови братніми, він не сумнівався, що вони вже були окремими в дотатарський період [15, с. 189–190].

Його підтримав В. Антонович, який обстоював безперервність розвитку місцевого населення Середнього Придніпров'я, що зараз фундаментовано археологічними матеріалами, і різко виступив проти надуманих і нічим не обґрунтованих спроб М. Погодіна і О. Соболевського та деяких інших істориків зв'язати історичний розвиток Подніпров'я з російським населенням, що нібито під тиском монголо-татар відійшло в Росію, а на його місце в XIV ст. прийшли українці з Галичини й Волині. З іншого боку, він повністю відхилив твердження деяких польських дослідників про колонізацію Середнього Подніпров'я поляками з Повіслення після татарської навали. Отже, він зайняв цілком чітку позицію, згідно з якою, носієм державотворчих зрушень у Подніпров'ї було місцеве населення [1, с. 225].

Історики радянського періоду в Україні, Росії та Білорусії – Б. Греков, М. Тихомиров, Б. Рибак, В. Довженок та інші – дотримувалися офіційної антинорманської точки зору на виникнення Києво-Руської держави. Вони з офіційного погляду розглядали цю проблему в плані політичної та етнічної єдності східного слов'янства. Лише в окремих випадках з'являлися статті, у яких автори дотри-

мувалися джерельних матеріалів. Серед них можна назвати статтю В. Мавродіна «Основные этапы развития русского народа». У ній визначаються етнографічні й мовні відмінності племен у додержавний період, а потім утворення на їх основі земель, які не були знівельовані в часи Києво-Руської держави. У період феодальної роздробленості відокремлення земель та князівств поглиблюється. Усе це створює умови, за яких етнічні утворення, що свого часу відповідали «самостійним державам», визначають хід історичного процесу. Успадковані від племінного періоду старі мовні особливості, а також етнокультурні відмінності, не знівельовані в період державності, поновлюються в період феодальної роздробленості та економічної й політичної ізоляції руських князівств» [14, с. 63]. Ця стаття була організовано розкритикована, після чого її автор був вимушений приєднатися до офіційної позиції з цього питання. Фактично не визнавав етнічної монолітності Київської Русі К. Гуслистий [6, с. 105–107].

Питання існування давньоруської народності не втрачає своєї актуальності і сьогодні. При цьому воно, як і раніше, несе певне політичне навантаження.

У нових працях ми знаходимо і росомонів-русів Б. Рибаківа, і спроби знайти слов'янських русів в інших джерелах, згадуючи росомонів [21]. Такі настійливі пошуки етнотворчої сили, яку має становити феномен русів ще задовго до утворення Київської Русі, викликані тим, що інакше неможливо довести «етнічну монолітність» східних слов'ян у період племінного устрою. Якщо такого племені чи союзу племен, тим більше «Руського каганату», що поглинув усі інші східнослов'янські племена, не існувало, то всі доцентрові об'єднуючі сили, які діяли в Києво-Руській державі менше сотні років, не могли забезпечити утворення єдиної давньоруської народності. Тому прихильники ідеї споконвічної єдності східних слов'ян і давньоруської народності нерідко підмінюють поняття політичного союзу, навіть примусового, поняттям «етнічної єдності», хоча ці поняття можуть визначати різні, навіть кардинально різні історичні процеси.

Окрему позицію щодо норманської теорії, проблеми походження Русі та спадкоємності київської держави зайняв

О. Пріцак. У своїй фундаментальній праці «Походження Русі», виданій англійською мовою у 1981 році, а українською у 1997 році, він розглядає ці проблеми на широкому історичному тлі, у контексті загальноєвропейських та візантійських історичних процесів.

Викладаючи свої методологічні засади відносно державотворчих процесів, О. Пріцак у передмові пише, що держава виникає «не спонтанно, а запозичується в народів, у яких вже існує <...> Погано організованим, язичницьким, неписьменним селянським громадам Східної Європи у VII–X ст. було неможливо створити державу <...>, яка є однією з найважливіших ідей і найвищих досягнень розвинутої урбаністичної цивілізації. <...> Лише історично свідомий народ здатний принести історію на територію, де такої свідомості не існує» [19, с. 72]. Звідси робиться висновок про потребу звільнитися від емоційних доказів про «спроможність слов'янських народів створити державу».

Викладені методологічні принципи при нігілістичному ставленні автора «Походження Русі» до археології та лінгвістики не позбавлені суперечностей. Не можна не прийняти справедливого постулату О. Пріцака, який перегукується з методологічними засадами М. Грушевського і багатьох інших дослідників, що «держава, зокрема Русь, не могла народитися знезацька і не може пояснюватись якимось одним чинником або явищем <...>, не може зводитись до діяльності якоїсь жменьки героїв». Водночас це, безсумнівно, суперечить його ж твердженню, що народ (у цьому разі слов'янські племена, які вже мали свої організаційні структури і входили в племінні союзи (дулібоволинське племінне об'єднання) був лише пасивним прохачем і платником данини чужим каганам і князям, що силою накиннули йому державність. Про наявність порівняно високої структурної організації слов'янських племен свідчать масштаби їх великого розселення. Без військових дружин і виділення керівної верхівки захоплення і освоєння таких значних просторів Подвіння, Подоння та Поволжя, суцільних регіонів у Подунав'ї та на Балканах, у межиріччі Одри й Ельби, які в багато разів перевищували їх корінні землі, було нездійсниме. Не слід також вважати випадковістю той факт, що населен-

ня середньовічних слов'янських держав Болгарії, Великої Моравії, Польщі, Русі спілкувалося слов'янськими мовами, як про це пише О. Пріцак стосовно Русі. На нашу думку, це може свідчити про фундаментальність слов'янського компонента та його асимілятивні можливості. Саме археологія, яку О. Пріцак не хоче вважати праісторією, дає незаперечні факти порівняно високого економічного розвитку та соціальної організації східнослов'янських племінних груп, особливо в Подніпров'ї, принаймні за 600–700 років до виникнення Київської держави. Уже в часи Черняхівської культури (III–IV ст.) слов'яни-венеди переможені й підкорені готським «рексом» Германаріхом, перебували в складі його держави, брали участь у Маркоманських війнах з Римською імперією. У кінці IV ст. Бож – князь слов'янських антів – зробив спробу звільнитися від готів, ослаблених гунами. Крім готської, південно-східні слов'яни пройшли гунську, аварську, хозарську «школи», доки досягли того соціально-економічного та культурного рівня, за якого можна було підійти до створення своєї Київської держави, хоч і не без допомоги варязьких князів.

Порівняно досить швидка слов'янізація князів з династії Рюриковичів, прийняття окремої від інших скандинавських народів православної віри є безсумнівним доказом політичної активності місцевої східнослов'янської еліти, здатної впливати і на державотворчі процеси. До цих процесів причетні і широкі верстви боярства та навіть міщан, про що свідчить дієвість вічових структур на Русі. Нерідко боярство і населення столичних центрів земель-князівств, зокрема Києва, Галича та інших, запрошували або проганяли своїх князів. Наведені нами приклади не дозволяють ігнорувати внутрішні фактори, що мають відношення до утворення східнослов'янської державності. Вважаючи дискусії норманістів та антинорманістів безплідними, О. Пріцак свою «нову», «незалежну» концепцію про заснування Київської держави та привнесення самої назви «Русь» зв'язує з Рутено-фризько-норманською торговельною компанією, що сформувалася в Галії під назвою Русь. Опираючись на «Баварського Географа», цей етнонім виводиться О. Пріцаком від

Родезу (Рутенії), що знаходиться в південній частині Центральної Франції.

За О. Пріцаком, слов'яни-венеди з Ізборська, ести з Ладоги, вепси з Білоозера в середині IX ст. «запросили на правління, тобто признали владу могутнього фризько-датського короля Р'юрика (Рюрика) <...> У такий спосіб торговці допомагали об'єднати різні верстви населення на місцях для створення патримоніальної державності» [19, с. 53, 58, 94–95].

Як відомо, і норманісти, і навіть антинорманісти переважно визнають датське походження Рюрика, а «об'єднати» різні верстви населення на місцях для створення держави, на нашу думку, треба розуміти, як «втягнути» їх у державотворчі процеси. Це можливо лише при умові, що саме суспільство вже досягло відповідного економічно-соціального рівня й було готовим до цього. Як відомо за Літописом та іншими писемними джерелами, Рюрику в північно-східних регіонах не вдалося створити справжніх державних структур, до яких це населення ще не було готовим. Опираючись на військові варязькі дружини, він фактично обмежився підкоренням племен і збором данини. Лише його сподвижники (Олег) та нащадки, що перебралися на Дніпро, до Києва, знайшли тут середовище, підготовлене для утворення державного організму. До речі, за археологічними матеріалами, рівень соціально-економічного розвитку південно-східних племінних груп був дещо вищий у порівнянні з північно-східними, які освоювали нові землі, заселені ще більш відсталим угро-фінським населенням.

Усе це дозволяє вважати, що в утворенні держави східних слов'ян – Київської Русі – брали участь два фактори: внутрішній – сам народ, його племінна еліта, що досягла розуміння необхідності державної організації, і зовнішній – варязькі князі з військовими дружинами, які поступово, підпорядковуючи північно-східні приволзькі, а потім південні дніпро-дністрянські племінні об'єднання слов'ян, підняли державотворчий процес на той вищий надплемінний рівень, який забезпечував діяльність державних інститутів.

О. Пріцак поділяє історію руських князів династії Рюриковичів на *три хронологічні етапи*. *Перший* носить назву волзького (839–930), *другий* – дріпров-

ського (бл. 930–1036), *третій* – київського (1036–1169). Протягом двох перших руси, що в той час являли собою «іноземну правлячу верхівку», володіли переважно торговельними шляхами і племенами, а не територіями. Лише Ярослав Мудрий, на думку О. Прицака, почав перетворювати Русь на територіальну спільність, створив правову основу держави, зібравши звичаєві закони в «Руську Правду» [19, с. 99–101].

На наш погляд, початки державно-територіального устрою були закладені вже Володимиром Святим, який на місце племінних князів садовив своїх синів, замінюючи міжплемінні відносини на династійно-територіальні. Про це може свідчити і його війна з Польщею за порубіжні землі та повернення Червенських городів.

У цілому схема О. Прицака відбиває об'єктивні реальності. Такий хід історичного процесу має свої підоснови, закладені в додержавний племінний період. Тут варто звернути увагу на те, що волзький період – це період регіональний. Загальні східнослов'янські державні структури були закладені лише після приходу Рюриковичів до Києва, а сформовані пізніше Володимиром Святославичем і, особливо, Ярославом Мудрим.

Чи створення Києво-Руської державності привело до виникнення «давньоруської народності»? Це питання сьогодні гостро стоїть як у лінгвістичній літературі, так і в історико-археологічній [24, с. 195]. Воно тісно переплітається з процесами формування східнослов'янської держави і, зокрема, визнанням факту участі в них нарівні з внутрішніми зовнішніх сил. Поява варягів-русів на східнослов'янському етнічному просторі не тільки прискорила державотворчі процеси, але й принесла і поширила свою назву – «Русь», що стала офіційною назвою новоствореної держави.

Хід подій напередодні і в процесі східнослов'янського державотворення піддається історичній реконструкції.

Як відомо, північно-східна група східнослов'янських племен, як і угро-фінське населення – чудь і меря та інші – платили данину норманам до покликання князів. Нормани поступово оволодівали такими їх центрами, як Ладога, Изборськ, Новгород та інші, втягуючи їх дедалі більше в балтійську торгово-економічну зону. «В лето 6367 (859) имяхо дань ва-

рязи изъ за моря на чуди й на словенех, на мери й на всъхъ кривичъх», – пише літописець [18, с. 18]. Нормани контролювали Волзький торговельний шлях у Каспійське море, де постійно мали сутички з хозарами.

Водночас із полян і сіверян, що належали до південно-східної слов'янської групи, а також зі східних в'ятичів збирали данину хозари: «А хозари имяху [дань] на полянъх, и на северъх й на вятичъх» [18, с. 18]. Н. Яковенко вважає, що федератами Хозарії були тиверці навіть і в часи Аскольда. У політичній залежності від них перебував ряд об'єднань Степу. О. Прицак навіть «ставить питання про хозарську належність полян і м. Києва, яке, на його думку, виникло лише у IX ст. як хозарська фортеця. П. Толочко, Г. Шовкопляс, С. Кілієвич та інші археологи – дослідники Києва – здобули матеріали на Старокиївській горі, які датуються VI–VIII ст. і належать слов'янським празько-корчацькій та райковецькій культурам. Вони незаперечно свідчать, що Київ виник у VI ст. як слов'янське поселення, яке переросло в городище, а потім у середньовічне місто. Археологічний матеріал з розкопок м. Києва, який можна пов'язати з хозарами, представлений окремими фрагментами салтівської кераміки. Вони можуть свідчити лише про присутність у Києві окремих незначних груп представників Хозарського каганату [7].

Отже, напередодні виникнення Київської Русі сфери впливу у Східній Європі були поділені на дві зони. Балтійську зону з її торговельними ринками і шляхами контролювали варяги – нормани, а південну – каспійсько-причорноморську – Хозарський каганат. Послаблення варязького впливу (коли варягів проганяли «за море») тут же викликало посилення тиску кочовиків. Цим, очевидно, і пояснюється факт покликання варязьких князів. Промовистий і склад посольства до варягів. Це чудь, словени, кривичі і весь [13, с. 12]. Не згадується жодне плем'я з південної групи слов'ян, що підтверджує принаймні різну політичну орієнтацію племінних груп – північно-східної та південної. Варто також звернути увагу, що із чотирьох племен, що посилали посольства до варягів, два угро-фінські, для яких норманські князі були не більш чужі, аніж слов'янські. Отже, Рюрик з

братами, за Літописом, був покликаний змішаним слов'яно-угро-фінським населенням, для якого Балтійська зона була рідним або вже освоєним середовищем і який не відчував особливої відчуженості від заморських скандинавських сусідів. Коли варязькі дружини переборщували з даниною, то їх проганяли «за море», а потім перед загрозою степових тюрків запрошували знову. Очевидно, такі настрої у відносинах із варягами передавалися й населенню південнослов'янської дніпровської групи. «Мудрі» поляни, що займали тут елітне становище, варязьких князів у Київ не запрошували. До поневолення їх хозарами вони мали своїх князів. Один з них – Кий, який потрапив на сторінки недовгої частини «Повісті минулих літ», навіть налагоджував відносини з Візантією. По смерті Кия, в умовах підпорядкування Хозарському каганату, поляни з легкістю впустили в Київ варязькі дружини Аскольда і Дири, а коли ситуація змінилася, з такою ж легкістю відкрили міські ворота перед Олегом і малолітнім Ігорем.

Отже, варязькі князі в боротьбі за «путь із Варяг у Греки» повинні були подолати опір хозарів і вони це зробили без допомоги полян, поневолених останніми. Поява династії Рюриковичів надовго визначила шляхи розвитку всього східного слов'янства. Нові київські князі, спираючись на військові дружини, кістяком яких первісно були варяги, поступово, одне за одним, підпорядковують південно-східні племена і накладають на них данину. Непокірних проганяють з насиджених місць (уличів) або повністю розгромлюють (деревлян, в'ятичів і прикарпатських хорватів). У період стабільності (XI – 30-ті роки XII ст.) усі східнослов'янські племінні групи опинилися у складі держави-імперії Рюриковичів.

Уже син Ігоря, Святослав, розгромив Хозарію. Київська Русь стала основною політичною і воєнною силою у Східній Європі: здійснювала успішні походи на Візантію, укладала з її імператорами торговельні договори; київські князі встановлювали династичні зв'язки з багатьма наймогутнішими королівськими динаміями Європи.

Літописець їх зв'язує з варягами-русами. Оскільки Літопис складався при живих князях-Рюриковичах, а його автор, на думку Б. Грекова, був «историком

княжившей в Киеве при нем династии», то важко уявити, що він міг неправильно подати її етнічне походження, якщо б самі князі не підтверджували свого норманського походження. Візантійські джерела X ст. (наприклад, Константин Багрянородний) також чітко розрізняють слов'ян і русів, і навіть протиставляють одних одним як два соціально та етнічно різні прошарки [10, с. 135–141]. Тому всі спроби знайти русів серед кочового сарматського населення, які в різних варіантах сармато-слов'янського симбіозу чи руського каганату, що поновлюються і сьогодні [21, с. 50–90], приречені на невдачу.

На кого ж спиралася київська княжа династія в XI і наступних століттях?

Виходячи з Літопису, вона поміняла свою політичну орієнтацію з варягів, що тепер виступають виключно як найманці, на слов'ян. Останні своєю чергою приймають привнесену в Київ назву Русь. Розповідаючи про прихід Олега до Києва, літописець пише: «Беша у него [Олега] варязи й словени, й прочи, прозвашася Русью». Це початок Київської Русі і «Землі Руської» як у вузькому, так і в широкому розумінні. Ми в цьому аспекті поділяємо думку О. Прицака та інших дослідників, що «Руська земля у вузькому розумінні – це Київське і найближчі Чернігівське і Переяславське князівства, де жила еліта, насичена руссю [19, с. 100].

Якщо місцевої «слов'янської Русі», а тим більше «Руського каганату» до приходу династії Рюриковичів не існувало, а це безперечний факт, то вона прийшла ззовні і принесла свою назву, прийнятту слов'янами. І вже не так важливо, чи праві ті наукові школи, що русів, зокрема київських князів, вважають норманами, чи ті, що варягів вважали рутенськими воїнами-купцями із Галії, чи князі датського, чи шведського походження. Принципова важливість полягає в тому, що серед придніпровських племен, перелічених у Літописі, немає русів, і що вони ніколи не поглинали всіх інших племінних союзів, що нібито привело до виникнення спочатку слов'янської етномовної спільності, а в умовах державності – давньоруської народності. В умовах існування багатьох східнослов'янських племінних союзів-князівств і принаймні двох окремих торговельно-економічних зон – Балтійської та Південної – Дунайсько-При-

чорноморської, – до яких належали різні частини східного слов'янства, сформовані на етнічно різних субстратах, політично-економічної їх залежності від двох різних сусідів – норманів і Хозарського каганату, існування виразних культурно-мовних відмінностей, корені яких сягають принаймні великого розселення слов'ян, такої єдності не було і бути не могло.

Безперечно, утворення імперії Рюриковичів під назвою Київська Русь, поки діяло всесильне центральне управління на чолі із сильним вольовим великим київським князем, сприяло політичній консолідації різних слов'янських племінних союзів-князівств і навіть неслов'янських племінних груп. Цьому сприяло також створення державного економічного простору, єдиної православної церкви, вживання в писемних творах церковнослов'янської літературної мови, культурного впливу міських центрів та деякі інші фактори.

Однак ми маємо на увазі державно-політичну спільність і спільність економічних інтересів до періоду роздробленості, що почався після смерті Ярослава Мудрого. Ми не можемо прийняти ці фактори як докази етнічної спільності, а тим більше утворення в межах величезної держави-імперії – єдиної давньоруської народності. Так висвітлюють ці процеси й інші дослідники. На думку Ж. Бланкофа, «концепція часом перебільшена та ідеалістична єдності Русі до процесів роздрібнення другої половини XII–XIII ст. має бути уточнена: не заперечуючи відносної єдності Київської Русі з кінця X ст. до середини XII ст., зазначимо, що з часом дедалі більше даються взнаки щонайменше дві географічні та економічні, коли б не сказати етнічні та політичні зони, що складала Київську Русь часів розквіту. Зона південна та північна, обернена більше до Балтики, до важливих центрів цього моря» [3, с. 7]. При цьому не можна лишати поза увагою і різне субстратне середовище та етнічне оточення. Як напередодні, так і в час формування східнослов'янської державності, етнічно диференційовані групи східнослов'янських племен поглинали етнічно різні групи «чужого» сусіднього населення. На півдні, де жили предки українців, це було тюркомовне населення (торки, печеніги, чорні клобуки, половці); на північному сході предки росіян погли-

нали угро-фінські племена – чудь, мерю, весь та багато інших; на північному заході предки білорусів змішувалися з балтами. Фактор різного етнічного оточення східнослов'янського світу посилював уже існуючі, принаймні з доби Великого переселення народів, етнічні відмінності в його різних регіонах. Тим паче, що південна група слов'ян була лише сусідом тюркських номадів, з якими мирні відносини чергувалися з воєнними. Переважно асимілювалися ті групи тюркського населення, які самі осідали на землю і ставали землеробами, вливаючись у слов'янські общини, або ті, яких землею наділяли київські князі у південних порубіжних районах. На північному сході і північному заході з періоду великого слов'янського розселення відбувалося поступове освоєння раніше угро-фінських та балтських територій і поглинення великої маси різних груп місцевого населення. Тут справді у процесі змішування при культурно-економічній та політичній перевазі слов'ян вирослав новий слов'янський етнос.

Не можна повністю прийняти концепції виняткової ролі давньоруських міст як центрів уніфікації виробництва, мовно-культурного розвитку на всій території Київської держави, а також «єдиної дружинної культури». З літопису відомо, що, крім дружини великого київського князя, існували племінні дружини. Археологія, зокрема аналіз курганних дружинних поховань, відкритих в Гніздові, Шестовиці, Чернігові та інших місцях, де захоронені різні групи міського населення (слов'янські дружинники, скандинавські варяги, вихідці з угро-фінського середовища), вимагають дещо іншої їх інтерпретації. Уже сам факт можливості виділення етнічно різних груп поховань на одному й тому ж могильнику свідчить, що представники різних етносів дотримувалися власних похоронних звичаїв, власних народних традицій. На нашу думку, етнічно строкаті крупні давньоруські центри – Київ, Чернігів, Переяслав, Галич, Новгород, Псков, Суздаль та інші, – куди стікався ремісничий і торговий люд з різних племінних об'єднань та зарубіжжя, не стали тою вирішальною силою, що визначила етнічний розвиток Русі. І якщо в Старій Ладозі чи в Ізборську жили ільменські словени, кривичі, чудь, балти і варяги, то це аж ніяк не свідчить про

їх одноетнічну громаду. Водночас можна погодитися з тими дослідниками, які вважають, що міське населення, зокрема ремісники й торговці, своїми виробами та поширенням їх на далекі окраїни сприяли певним чином створенню відносної уніфікації певних виробництв, особливо в межах певних економічних зон, наприклад балтійської або дніпро-дунайської. Це підтверджують археологічні матеріали, які, зокрема, вказують на поширення деяких технологій (скажімо, гончарної техніки), жіночої моди (різноколірні скляні намистини, браслети, прикраси з кольорових металів) у різних частинах Русі. Початок цих процесів простежується лише з кінця X–XI ст. До цього часу ще легко розрізняються археологічні культури, що беруть початок у VIII ст. і репрезентують великі, але регіональні племінні об'єднання.

Погоджуючись із тим, що міські центри здійснювали певний нівелюючий вплив на міжплемінні союзи, хочемо звернути увагу на те, що у X–XI ст., коли міські центри позитивно впливали на обновлювальні процеси, їх було, за підрахунком М. Тихомирова, лише 25 на тисячі поселень. Їх чисельність значно зростає за роздрібнення; у XII ст. – 224, а в першій половині XIII ст., перед татарським розгромом їх налічується вже близько 300 [23, с. 19–43]. Починаючи з XII ст., за умов міжусібних князівств міські центри разом з удільними князями та боярством, також зосередженим у містах, уже діяли не як доцентрові, а як відцентрові сили. Саме в містах утворювалися центри удільних князівств, що проявляли тенденції сепаратизму. Можливо, таке швидке зростання кількості міст у XII–XIII ст. перед татарською навалою і пояснюється виникненням потреби зміцнювати в політичному, економічному та оборонному відношеннях нові державні утворення – князівства.

Безперечний позитивний вплив на об'єднувчі процеси мало прийняття християнства. Воно принесло із собою писемність, нові культурні цінності, сприяло освіті та написанню літературних творів. З'являються такі історико-літературні шедеври, як «Повість минулих літ», «Слово про Ігорів похід» та ін. Церква сприяла зміцненню великокняжої влади. Водночас спільна писемна церковнослов'янська мова, якою користувалося духовенство та

представники елітної частини суспільства, що володіли грамотою, при наявності різних народних східнослов'янських мов та їхніх діалектів, як вказують лінгвісти, не вирішують питання про існування єдиної етномовної спільності та давньоруської народності. Як відомо, візантійське православ'я не привело до злиття в один етнос усіх народів, що його сповідували, хоч єдина віра позитивно впливала на їхні взаємовідносини. Також і літературна латина, якою писала вся римо-католицька Європа, і католицька віра не привели до утворення єдиного етносу від Польщі до Іспанії. Ця загальна закономірність властива для всієї середньовічної Європи, немає виключень і на Сході. Таким чином, уся сума незаперечних фактів спростовує будь-які спроби поставити під сумнів розробки та висновки лінгвістів (О. Шахматова, А. Кримського, С. Смаль-Стоцького, Ю. Шевельова, Г. Півторака та ін.) про зародження трьох східнослов'янських мов задовго до утворення Київської держави. Вони з певними нюансами збереглися і в часи Київської Русі, навіть у період її розквіту, який тривав менше одного століття.

Лише Володимир Святославич закінчив процеси об'єднання племен, силою підкоривши останніх із них – хорватів і в'ятичів, і ввів на Русі єдину християнську віру. Його син Ярослав Мудрий визначив територіальні межі Київської Русі і заклав правові основи держави. А вже їхні діти та онуки почали міжудільні війни, які спричинили роздробленість Києво-Руської держави. Імперія Рюриковичів – Русь – розпалася на 15 окремих самостійних князівств, що в ряді випадків збігалися з колишніми племінними об'єднаннями. Ті сили, зокрема міські центри, що в X–XI ст. були консолідуючими факторами, у XII–XIII ст. діяли у зворотному напрямку. У період міжкняжої ворожнечі поступово втратили свою об'єднувчу силу династичні зв'язки, почався процес переформування політичних, а за ним економічних та культурних полюсів.

Монголо-татарські хани, зорієнтувавшись у політичній обстановці, по частинах розбили Русь. Спочатку вони розгромили та підкорили північно-східні руські землі, якими вже мало цікавилися південні князі, а потім – Південну Русь.

Остаточний поділ імперії Рюриковичів па північно-західну, північно-східну і пів-

денно-західну сфери лежить не в площині монголо-татарських завоювань. Він має глибші корені, що сягають епохи великого розселення слов'ян і племінного періоду.

Незворотність поділу визначилася, коли з-під влади київських князів вийшла Полоцька земля зі Псковом і Смоленськом, а дещо пізніше – Суздальська й Ростовська землі, що стали ядром не зародження, а визрівання відповідно білоруської та російської народностей. Не татари, плондруючи Київ, встановили остаточний рубіж між південною і північно-східною частинами Русі, що в часи стабільності Київського центру становили політичну (не етнічну) спільність. Цей рубіж був встановлений у 1169 році, коли Київ зруйнував і не залишився в ньому суздальський князь Андрій Боголюбський, який почав будівництво на північному сході своєї окремої незалежної держави. Київ для нього втратив смисл як об'єднувальний центр і зосередження верховної влади.

У XII–XIII ст. ще одним таким віддаленим від Києва центром був Галич – столиця Галицько-Волинського князівства. Галицько-Волинське князівство перед монголо-татарською навалою досягло Києва. Але тут дії князів визначалися не тільки політичними та економічними зв'язками, як це було в попередніх випадках, але й етнічними. Тому галицько-волинські князі дотримувалися в цей тривожний для Русі час об'єднувчих тенденцій стосовно Києва і Київської землі. Воєвода Данила Галицького Дмитро не руйнував Київ, а перебував у лавах його оборонців у фатальні дні грудня 1240 року.

Сам результат розпаду Київської Русі, що остаточно визначився після монголо-татарського завоювання і привів до відокремлення білоруського, російського та українського народів, вказує на те, що етнічні процеси в середовищі окремих культурно-мовних груп, навіть у період існування одної держави, були міцнішими й діяли стабільніше, ніж більш загальні політико-економічні. Східні слов'яни, розкидані на величезних просторах, роз'єднані непрохідними природними бар'єрами за відсутності сухопутних шляхів, ніколи не почували себе одною етнічною спільністю і ніколи її не відстоювали. Прикладом може служити пасивність Південної Русі в час монголо-татарських за-

воювань північно-східних земель і повна байдужість північно-східних князівств до факту включення північно-західних і південних земель колишньої Русі до Литовського князівства, а потім – Польсько-Литовського королівства.

Підсумовуючи, перефразуємо справедливий вислів М. Грушевського: «Не було общеруської народності» – немає «общеруської історії». Кожен зі східнослов'янських народів має свої глибокі додержавні витоки і право лише на частину східнослов'янської спадщини: на ту частину східнослов'янських земель, корінних або освоєних у процесі розселення, де жили його безпосередні предки. А жили вони в різних географічних межах, у різних економічно-політичних нішах, у різному етнографічному середовищі. Незважаючи на періоди, коли їхньою долею розпоряджались київські князі чи московські царі, кожен з них творив свою історію.

Із викладеного вище також випливає, що ні в додержавний період, ні в часи державності не було якогось етнічного стовбура, від якого б відгалужувалися предки окремих слов'янських, у тому числі східнослов'янських, народів. Були різні хронологічні стадії етнічного розвитку слов'ян, різні групи яких у різний час і в різних районах Європи формувалися в народи, а потім у нації. Ця історична закономірність відноситься до всіх слов'янських народів, незважаючи на те, через які політичні форми вони проходили на шляху до своєї етнічної зрілості.

Біля джерел українського народу. З аналізу писемних, археологічних та лінгвістичних джерел випливає, що в середині I тис. н. е. у процесі розселення слов'янських племен та осідання їх на нові землі, віддалені на тисячі кілометрів, значно поглиблюється їх диференціація і реструктуризація. Писемні джерела середини VI ст. (Йордан, Прокопій Кесарійський та ін.) виділяють лише дві слов'янські групи – склавів та антів – і визначають їх місцезонашування. Вклинюючись у Дунайські провінції Візантії, вони викликають стурбованість візантійського імператорського двору і звертають на себе увагу візантійських істориків. Північні групи слов'ян, не менш активні у своїх регіонах, будучи за межами візан-

тійських політичних інтересів, залишаються поза їхньою увагою.

Йордан у Подумав'ї знає осілих склавів, які на півночі сягають Дністра і Верхньої Вісли. Прокопій у Подунав'ї називає і антів. Візантійські автори кінця VI–VII ст. уточнюють і поглиблюють відомості Прокопія і Йордана. За їхніми даними, слов'яни осідають тут поруч із фракійським романізованим різноплеменним населенням, яке, врешті-решт, їх асимілює, або германськими племенними об'єднаннями гепідів, герулів, лангобардів, яких вони поступово витискають, а частково поглинають.

Писемні джерела доповнюють археологічні матеріали. Останні не тільки збільшують джерельну базу. У ряді випадків вони навіть змінюють наші уявлення про етнографію слов'янських угруповань і кидають нове світло на саму суть їх історичного розвитку. Ранньосередньовічні слов'янські культури V–VII ст. набувають усталених рис, які виразно виділяють слов'ян серед неслов'янських сусідів, посилюють можливості встановлення їх диференціації, а у зіставленні з писемними джерелами дозволяють уточнити регіони проживання різних слов'янських племенних груп. Вони також розкривають внутрішні взаємовідносини між слов'янськими племенними союзами (інтегративні або протилежні процеси), дозволяють установити слов'янську належність поселень у регіонах їх осідання на нові землі, виділити слов'янський компонент у тих північно-східних культурах Верхнього Подніпров'я, Подвіння, Подоння та Поволжя, що не мають писемних визначень.

Унікальність ранньосередньовічних слов'янських старожитностей V–VII ст. полягає ще й у тому, що вони, з одного боку, уможливають ретроспективне виділення слов'янського етнографічного компонента в попередніх синкретичних культурах першої половини I тис. н. е., а через них – у більш ранніх. З другого боку, вони становлять підґрунтя, з якого виростають усі наступні слов'янські культури, що репрезентують уже ті слов'янські племенні групи й союзи VIII–X ст., у середовищі яких зароджуються ембріони сучасних слов'янських народів.

Усе це означає, що кожна з ранньосередньовічних слов'янських культур V–VII ст. (дзедзіцька, празько-

корчацька, пеньківська, колочинська, іменьківська) уже від самого початку представляє конкретні племенні утворення: західнослов'янські, східно- і південнослов'янські, північнослов'янські, кожне з яких у своєму культурно-етнографічному середовищі починає самостійний етнічний розвиток.

Накладення археологічних карт на слов'янські спільноти, згадані писемними джерелами, показало, що склавини, котрі однозначно визнані носіями празько-корчацької культури, займали не тільки землі між Дністром і Дунаєм, як про це свідчить Йордан, але й усе Верхнє та частину Середнього Подністров'я і Волинь до Прип'яті та Дніпра, з Києвом включно. На південь від них на Південному Побужжі і в нижній частині Середнього Дністра та Дунаю жили анти, представлені пеньківською культурою, що займала й пограничні райони зі степом Дніпровського Лівобережжя. Ці племена інтегруються і в межах українського лісостепу утворюють етнокультурний симбіоз, представлений у VIII–X ст. райковецькою і волинцівсько-роменською культурами. Останній стає основою зародження української народності.

На основі аналізу писемних джерел видатний український учений-історик М. Грушевський висунув припущення, що предками українського народу можна вважати наддніпрянський союз східних слов'ян, відомий візантійським авторам VI ст. під іменем антів [5, с. 154, 157].

Виходячи з археологічних джерел, які в часи М. Грушевського були ще відсутні, витоки культур предків українців слід шукати не тільки в пеньківських старожитностях Подніпров'я, залишених антами, але й у празько-корчацьких на території Верхнього і Середнього Подністров'я та Волині, де відкриті численні поселення склавів. Це тим більш можливо, що вже у VIII–X ст. пам'ятки райковецької культури, що виростають на основі празько-корчацької, займають не тільки все Правобережжя від Дніпра до Вісли і від Прип'яті до Карпат і Буковини, але на сахнівському етапі стають одним з вагомих компонентів волинцівської і роменської культур Дніпровського Лівобережжя. Таким чином, усі літописні племена VIII–X ст. на Правобережжі Дніпра вписуються в межі райковецької культури, а

лівобережне плем'я сіверян виникає на змішаній склавіно-антській основі.

Усе це визначає місце склавів у тих історичних процесах, котрі привели до зародження етнокультурної спільності, яка в кінцевому своєму розвитку стає ядром українського народу.

У VIII–IX ст. відбувається перегрупування племен, деякі з них (сіверяни, поляни) потрапляють у залежність від хозарів, але ми не знаємо таких екологічних, воєнних або соціальних катаклізмів, що призвели б до зміни населення лісостепової частини України. Населення цього великого регіону, незалежно від внутрішніх змін племінних структур та їх кордонів, що викликалися, передусім, причинами соціально-економічного розвитку, поступово стало рушійною силою процесів, що привели до утворення Київської держави, а в умовах розпаду імперії Рюриковичів – до завершення процесів формування української народності. Коріння цих процесів сягає пізньоримського та ранньосередньовічного часу, коли старожитності склавів стали підосновою матеріальної культури всіх східнослов'янських племен межиріччя Дніпра, Дністра і верхньої Вісли, та в інтеграції з пеньківськими пам'ятками антів – волинцівсько-роменської культури сіверян.

Отже, інтеграція антів і склавів, їх велике розселення та перегрупування привело до виникнення, а потім і до відокремлення тієї групи східнослов'янських племен, що склали основу для утворення українського народу.

Сучасний стан археологічних досліджень дозволяє також впевнено стверджувати відтік, починаючи з VI ст., частини антського населення на Балкани, а склавів – на Середній і Верхній Дунай та в межиріччя Ельби і Заале, де й зафіксували їх писемні джерела та археологія. Очевидно, цим пояснюється і наявність спільних племінних назв по обидва боки Карпат (дністроволинські дуліби, чеські дуліби, панонські дуліби, хорвати північно-карпатські, білі хорвати, чеські хорвати та ін.).

Поглинаючи різноетнічні місцеві субстрати або інтегруючись із ними, носії пеньківської культури – анти – на Балканах створюють нові етнокультурні утворення, які стали предками болгарської, сербської, словенської та інших етнічних груп південних слов'ян; а склавів у

Верхньому Подунав'ї – словаків, морав'ян і чехів. Поляки або літописні «ляхи» Середньої та Північної Польщі сягають своїми витокami дзедзіцької культури. Якась частина носіїв дзедзіцької культури, що відселилися в прибалтійські регіони межиріччя Одри та Ельби, утворила тут різні племінні групи ободритів, яких у XII–XIII ст. поступово асимілювало місцеве германське населення.

Слов'янська племінна група Верхнього Подніпров'я, відома за пам'ятками пізньозарубинецької та київської культур, поступово зайняла території з балтським та угро-фінським населенням. Так утворилися колочинська, тушемлинсько-банцерівська культури, а у Верхньому Поволжі – іменьківська, носіїв яких можна розглядати як майбутніх предків білоруського та російського народів, враховуючи місцевий балтський та угро-фінський компоненти, а також приплив якоїсь кількості населення з південних регіонів Волині на північний берег Прип'яті та з прибалтійських ободритських регіонів і «от ляхов» у Поволжя. Ми вилучаємо з етнокультурних процесів такі нереальні утворення, як «Руський каганат» навколо Києва, вигаданий С. Лебедевим та В. Сєдовим [12, с. 199–266; 20, с. 50–91], оскільки не знаходимо джерел, які підтверджували б його існування у VII–X ст. за участю норманів, за С. Лебедевим, або сарматів, за В. Сєдовим. Економічне піднесення цього регіону у VIII–IX ст. і деякий блиск волинцівської культури на Лівобережжі та виникнення на полянських землях Правобережжя таких крупних центрів, як Пастирське городище, пов'язано з впливами Хозарської держави, якій населення цього регіону (сіверяни й поляни) платило данину. Матеріальну культуру цього регіону виділяють саме хозарські впливи і торгівля з Подунав'ям, а не переселенські потоки слов'ян з Подунав'я на Дніпро, масштаби яких напередодні виникнення Києво-Руської держави В. Сєдовим значно перебільшені.

На нашу думку, і походження назви «Україна» сягає пізньоримського періоду. Як відомо, етнонім «анти» не слов'янського, а іраномовного походження. Антами називали порубіжне зі степом слов'янське населення іраномовні степові скіфо-сармати. Ця назва з індоіранської означає «крайні», «окраїнні». Вона була

прийнята в іраномовному звучанні візантійськими писемними джерелами, але утрималася в них лише до початку VII ст. Надалі етнонім «анти» зникає з писемних джерел, як зникають із Північного Причорномор'я іраномовні племена. І все ж він не загинув безслідно, а залишився в народній традиції і був заново зафіксований Літописом під 1187 роком у формі «Україна». Ця літописна згадка відноситься до тієї ж пограничної зі степом слов'янської території, де раніше існували поселення антів. Причиною запису була хвороба і передчасна смерть переяславського князя Володимира Глібовича, який повертався з походу на половців. «У тім же поході розболівся Володимир Глібович недугою тяжкою, од якої він і скончався. І принесли його в город його Переяславль на носилицях, і тут преставився він, місяця квітня у вісімнадцятий день, і покладений був у церкві святого Михайла, і плакали по ньому всі переяславці. Він любив дружину, і золота не збирав; майна не жалів, а давав дружині, був же він князь доблесний і сильний у бою, і мужністю кріпкою відзначався, і всякими добродіями [був] сповнений. За ним же Україна багато потужила» [13, с. 343].

Як інтерпретувати ці дві згадки – «Анти» та «Україна», – що, безперечно, зв'язані територіально, але розділені значним проміжком часу? Якщо анти відносно до римського, а потім візантійського Причорномор'я у сприйманні їх безпосередніх сусідів-скіфів і сарматів були «крайніми», «окраїнними», то такими ж залишились і їх нащадки стосовно Візантії та її дунайсько-причорноморських провінцій, незалежно від того, яких внутрішніх перетворень вони зазнали. Тепер від останніх їх відділяли тюркські народи, що в середині I тис. н. е. витіснили з українських степів іраномовне населення. Можна вважати, що так само як етнонім «анти» («крайні», «окраїнні») відносився до населення всього слов'яно-номадського порубіжжя, так і етнонім «Україна» означав не край Переяславської землі, а всю пограничну зі степом територію. Антські поселення пеньківської культури від Сіверського Дінця до Дунаю дугою з півночі й північного заходу охоплювали північну частину Степу. Саме ця частина східнослов'янської території разом з населенням може бути підведена під назву

«Україна». Це посилює і наступна літописна згадка назви «Україна Галицька» під 1189 роком. Покликаний галицькими боярами на княжіння в Галич князь Ростислав Берладник «приїхав до України Галицької і взяв два городи галицькі, а звідти пішов до Галича за їх [галичан] радою» [13, с. 347]. У цей період Галицька земля на південному сході сягала задністровських степів, отже, «Галицька Україна» – це також порубіжний зі степом регіон. На означення північно-карпатського регіону як «країни» вказує ще одне джерело, а саме – праця Константина Багрянородного «Про управління імперією», написана в 948–952 роках. За Константином Багрянородним, етнонім «хорвати» виводиться від грецького слова «хора» – «χώρα» – «країна», «земля». Автор 31 розділ своєї праці назвав «Про хорватів і про країну, в якій вони зараз живуть». Уже в самому заголовку вжито обидва співзвучні терміни «χρωβατων» – «хорвати» і «χώρας» – «країна». Отже, хорвати – мешканці країни, що переіменується з «галицькою Україною». Третя літописна згадка під 1213 роком відноситься до Волинської України: «Данило <...> з братом [Васильком] забрав Берестій і Угровськ, і Верещин, і Столп'є, і Комів, і всю Україну» [13, с. 375]. Очевидно, тут маються на увазі пограничні з Польщею райони.

Таким чином, у просторовому відношенні всі ці назви, що мають стосунок до етноніма «Україна», охоплюють усі південні, південно-західні та західні пограничні землі Київської держави від Переяславського до Галицько-Волинського князівства.

Якщо етноніми «анти» і «хорвати» – це власні назви (хоч і не самоназви) конкретних племен або племінних союзів, то «Україна», «Україна Галицька», «вся Україна», «Україна Берестейська» – це територіально-етнографічні назви країв, що мали спільну границю з номадським степом і Польщею. Вони вживалися населенням того часу паралельно з назвою «Русь», «Земля Руська», «Галицька Русь» і т. п. поруч із конкретними назвами князівств або земель («Переяславське князівство», «Галицько-Волинське князівство», «Галицька земля»). При цьому, на відміну від назв племен («анти», «хорвати»), привнесених зовні, «України» можна вважа-

ти самоназвами, донесеними до літописців місцевими інформаторами, що вважали себе їх мешканцями. Саме на таке розуміння семантики терміна «Україна» наштовхує нас літописна згадка 1268 року (у перекладі Л. Махновця – 1266 р.). Розповідаючи про воєнні сутички з поляками на Холмщині, літописець зазначає: «І стали ляхи пустошити навколо Холма... Але не взяли вони нічого, бо [люди] повтікали були в город, тому що вість їм подали були ляхи-україняни» [13, с. 426]. Тут «ляхи-україняни» подаються як українці, що жили в Польщі, польські українці, а не як «українні», тобто порубіжні поляки, які, очевидно, у цьому контексті належали до тих, що пустошили Холмщину. Отже, якщо були польські «українянь», то чому нам відкидати можливість народного розуміння себе як Руських чи Галицьких «українянь», які таким чином відокремлювалися від інших русів. Тим більше, що «Русь» – це була хоч і офіційна, книжна, але чужа політична назва Києво-Руської держави, привнесена на береги Дніпра і Дністра норманами-русами. У наступних літописних звістках (1280, 1282 рр.) ідеться про спільні пограничні з Польщею землі. Літописець їх розуміє як територію «України Галицької». «І спом'янув Володимир [Василькович – князь волинський], що раніш Лестсько Чорний, пославши люблинців, узяв був у нього село на Вкраїниці за назвою Воїнь [13, с. 434].

У хроніці Литовській і Жмойтській під 1256 і 1263 роками вже йдеться про «Країни Руські» від Вільно до верхів'їв Німана, а під 1332 роком назва всієї Країни Русів охоплює південно-західні землі Русі. «По смерті Радивиловій Микгайло, сын его, вступил на князство Новгородское й Подляское, также й весь краян русские от Вильна аж до жродел Неманов отчистим держал правом». Під 1332 роком записано, що князь Ольгерд «вси краины русские с Подольем поручил... синовцам своим».

З цього випливає, що у XII – на початку XIV ст. зафіксована в писемних джерелах назва «Україна» охоплює майже всі землі Південної Русі від Дніпра до Дністра та Вісли.

Особливо збільшується вживання назви «Україна» в наступні століття. Польський король Стефан Баторій в універ-

салі 1580 року звертається до населення України Руської, Київської, Волинської, Подільської і Брацлавської, а в Густинському літописі під 1517 роком король Зигмунд посилає посла Прецлава Ляцкоронського на Україну «собирати люду». Отже, в XVI ст. «Україна» як назва виступає в сучасному етнографічно-географічному розумінні. Й. Верещинський, католицький єпископ Києва, у 1594 році писав, що Україна «є довша і ширша, ніж Велика і Мала Польща». П. П. Толочко знаходить для XVII ст. цю назву більше як у тридцяти документах [25, с. 51–64]. Вона приймається населенням і як означення окремої країни, землі, і як окремого, хоч і руського в широкому розумінні, народу. Поняття «Русь» поступово втрачає свій попередній етногеографічний і політичний зміст і не тільки підмінюється, але й замінюється назвою «Україна».

Це незаперечно ілюструють описи та карти, виконані для Франції у 1572 році, де назва «Ukraine» охоплює Правобережжя та Лівобережжя Дніпра, та, зокрема, «Опис України» з картами Гійома Левассера де Боплана. Останній 17 років працював в Україні і зафіксував реальну етногеографічну картину XVII ст. на основі не книжної традиції, а живого спілкування з людьми, її мешканцями. Це сприяло утвердженню назви «Україна» у географічній і політичній номенклатурі Західної Європи.

Усе це дозволяє нам приєднатися до С. Шелухіна та Н. Яковенко, які схиляються до думки, що літописні «України» слід розуміти не тільки як порубіжжя, порубіжні землі, порубіжні міста, порубіжне населення, а як синоніми понять «країна», «край», похідних від праслов'янського «krajъ», тобто «відділений шматок землі», «відділена частина території», ширше – «певна територіальна одиниця» [27; 28, с. 11]. Свою точку зору С. Шелухін посилює порівнянням староукраїнського перекладу Пересопницького євангелія (1561) з євангельськими текстами грецькою, латинською, чеською та сучасною російською мовами, де поняття «Україна» (літописне «українь», «Й ходил по всей украини Иорданской») відповідає грецькому «хора» – країна, земля, латинському «regio» – країна, регіон, або «ines» – земля, територія, чеському «krajina», «končina» – земля, край, країна. Справед-

ливо С. Шелухін назву «Україна» вважає ієрархічно нижчою народною, стосовно офіційної, книжної назви «Русь».

Отже, анти – окраїнні, хоч і інтегровані склавінами, залишають свій виразний слід у назві «Україна», яка, проіснувавши поруч з офіційною книжною назвою «Русь», переживши декілька етапів свого відродження і спаду, повністю витісняє її і стає визначальною для окремого слов'янського народу, другого за кількістю населення.

Зрозуміло, що шлях від «Русі» до «України» був довгим і многотрудним. Ми в основному поділяємо трактовку цієї проблеми С. Шелухінін та Н. Яковенко, об'єктивність якої в нас не викликає сумніву. Водночас ми не сумніваємося в тому, що перша літописна назва «Україна» не виникла з нічого, а була породжена народною традицією, що бере свій початок з глибокої давнини. Вона була зафіксована Йорданом, автором VI ст. під іменем антив («окраїнних»), як одним з трьох слов'янських племінних об'єднань, відомих у ті часи у Візантії.

Як і назва «Русь», «Київська Русь» у вузькому та широкому прочитанні, що появилась на теренах Східної Європи лише в IX ст. разом з норманами – русами, так і назва «Україна» була започаткована в IV ст. скіфо-сарматським іраномовним населенням, що називало своїх північних численних слов'янських сусідів «антами» – «окраїнними». Обидва ці етноніми – «анти» і «русь» – є для слов'ян привнесеними зовні. Однак, мабуть, не випадково назва «Україна» насамперед утверджується в тих регіонах східних слов'ян, де вона виникла, а «Русь» через Велике Московське князівство переходить у назву «Росія», туди, де вперше появилися нормани, яких угро-фінське населення, а за ним і північні змішані з ними слов'яни називали русами. Обидві назви відіграли в історії східних слов'ян різні ролі. Вони то схрещувались, то розходились, визначаючи в різні періоди різні статуси того населення, якому належали. Зрештою, будучи назвами окремих етнічних груп (назва «Україна» ніколи не поширювалася на північно-східні райони Русі), вони остаточно визначили окремішність двох найбільших східнослов'янських народів. Не маючи глибшого коріння, ніж назва «Русь», північні частини східних слов'ян

залишилися з цим етнонімом, додавши до нього частки «Біло» – та «Велика» («Білорусь», «Велика Русь»), що також підкреслює окреме етнічне походження білоруського та російського народів. Назва «Мала Русь», що якийсь час після розпаду Київської держави побутувала поруч із «Великою» і «Білою» Руссю, поступово була витіснена назвою «Україна». У часи найбільших народних зрушень, у боротьбі за суверенність ця назва підкреслювала глибокі історичні витоки українського народу, його прагнення до самоутвердження і право на самостійне державне існування. Тому вона була прийнята остаточно національним відродженням XIX ст., а в XX ст. стала офіційною, визнаною світом національною назвою Української держави.

Примітки

¹ «Народ Рош» – народ-чудовисько в «Книзі пророка Єзекіїля».

² Розселення слов'ян з території України нині неодноразово підтвержене археологічними матеріалами.

Література

1. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885.
2. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – М., 1822.
3. Бланков Ж. Чернігів – суперник Києва // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992.
4. Греков Б. Д. Киевская Русь. – М., 1953.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. – Л., 1904. – Т. 1.
6. Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа. – К., 1953.
7. Килиевич С. Р. Детинец Киева первой половины IX–XIII вв. – К., 1982.
8. Ключевский М. А. Курс русской истории. – М., 1987. – Ч. 1.
9. Кобычев В. П. В поисках прародины славян. – М., 1973.
10. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1991.
11. Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. – С.Пб., 1872. – Т. 1.
12. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в северной Европе. – Ленинград, 1985.
13. Літопис Руський / за Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К., 1989.

14. *Мавродин В. В.* Основные этапы исторического развития русского народа // Вопросы истории. – 1950. – № 4.
15. *Максимович М. А.* Собрание сочинений. – К., 1880. – Т. 3.
16. *Маркевич М.* История Малороссии. – К., 1842.
17. Ономастика України I тисячоліття н. е. – К., 1992.
18. Повесть временных лет. – М., 1950. – Ч. 1.
19. *Прицак О.* Походження Русі. – К., 1997.
20. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982.
21. *Седов В. В.* Древнерусская народность. – М., 1999.
22. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – М., 1988. –Т. 1.
23. *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. – М., 1956.
24. *Толочко П. П.* Етнічні процеси в часи Київської Русі // Етнічна історія давньої України. – К., 2000.
25. *Толочко П. П.* Походження назви «Україна» // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. 1 (4).
26. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.
27. *Шелюхин С.* Україна – назва нашої землі. – Прага, 1926.
28. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997.

SUMMARY

The question of the conditions of the creation of Eastern Slavic state –Kyiv Rus is investigated in historical, archaeological, linguistic literature for more than two hundred years. These points often travel from the sphere of science into the policy with all following unfavourable consequences.

The chronicle “Zvidky Pishla Ruska Zemlya i Khto v Nii Pochav Spershu Knyazhyty, i Yak Ruska Zemlya (Derzhava) Postala?” / “Where did the Rus Land Come from and Who Started to Reign There at first and How did the Rus Land (State) Arise?”, Bertyn annals and first pacts of Kyiv princes with Byzantine Empire give the clearest source material for the understanding of complicated processes of the interethnic relations on the eve of the rise of Eastern Slavic state. Until the 60s of the IXth century the names “Slavs” and tribal names “polyany”, “siveryany”, “drevlyany” etc. which must be considered as the separate ethnic units in the prestate period were of general use. Hereat the general name “Slavs” defined all Slavs, common Slavic family of different races which has occupied a number of solid regions between the Elbe and Volga, the Baltic States (Estonia, Latvia and Lithuania), Podunavya and Balkan Peninsula in the VIIIth – IXth centuries. Only in the Xth–XIth centuries the Rus as the name of the state formation of Eastern Slavs gradually started to consolidate on the lands of the tribes which were submitted and taxed by Kyiv princes. At the times of Volodymyr Svyatoslavovych and Yaroslav the Wise it extended over the whole ethnic space of Eastern part of the Slavs as politonym. Now the names “Rus Land”, “Rus people” determine their appliance to Kyiv-Rus state of Riurykovychi in spite of their consciousness, like drevlyany, sloveny or others. The boundless spaces, natural obstacles (huge forests, bogs), the weakness of the communications, constant interapanage wars and also different trade-economic, political, even ethnic and outer factors were the irresistible obstacle on the way of the transformation of political consolidation into the ethnic one. The formation of the empire of Riurykovychi named Kyiv Rus with the omnipotent central control from strong, resolute great Kyiv prince helped the political consolidation of different Slavic tribal unions-principalities and even non-Slavic tribal groups. It was also accompanied with the creation of state economic space, unitary Orthodox Church, the use of the Church Slavonic literary language, the cultural influence of city centers and some other factors.

Each of the Eastern Slav people has its deep prestate sources and the right on the part of Eastern Slavic heritage only. It is the part of Eastern Slavic native or pioneered during the settling lands where their immediate ancestors have lived. There was not any ethnic base, from which the ancestors of separate Slavic including Eastern Slavic people could be branched out either in prestate period or state times. There were different chronological stages of the Slavs’ ethnic development. Their various groups in different time and diverse districts of Europe were formed into people and then nations.

Keywords: ethnogenesis, ethnocultural processes, ethnonym, politonym.